

Артем Дергай,
аспірант кафедри музеєзнавства та археології,
КНУ імені Тараса Шевченка

ПІДЙОМНІ МАТЕРІАЛИ ДОБИ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ З КАНІВЩИНИ У СВІТЛІ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У цій роботі розглядаються окремі матеріали виявлені у ході розвідкових зборів та шурфувань, виконаних 2017–2024 рр. Публікація покликана представити матеріали розвідок останніх років у контексті вивчення Канівського куща груп пам'яток ранньої та середньої бронзи. Зроблена спроба намітити постановку питання наявності округи на захід від Канівських дислокацій на підставі порівняння керамічного комплексу із відповідними матеріалами Княжої Гори, Ісковщини, Селища, Пилипенкової Гори та їх висвітленням у публікаціях попередніх дослідників.

Ключові слова: Канівська група пам'яток; середньодніпрська культура; Канів; бабинська культура; Базарище-І.

Вивчення доби бронзи Канівщини нерозривно пов'язане із дослідженнями експедиції КДУ на чолі з Миколою Миколайовичем Бондарем у 1957–1971 рр. До виділеного ним Канівського куща ранньої бронзи, який також фігурує під назвою Канівського гнізда пам'яток, належать Ісковщина, Княжа Гора, Пекарі, Селище, Пилипенкова Гора, Мар'їна Гора, Гора Московка, Безнесів яр, підніжжя Великого скіфського городища та Хутір-Хмільна (урочище Дубрівка, розташування якої було уточнено цьогорічною розвідкою). Утім, лише мала частина з перелічених поселень висвітлена детально та жодна не опублікована повністю. Окрему складність для вивчення накопичених матеріалів становить їх роз'єднаність не тільки в межах України, але й закордоном. У представленій короткій публікації автор, на основі матеріалів розвідок останніх 7 років, подає їх стисло характеристику та співставлення з пам'ятками Канівської групи пам'яток у зв'язку із першими публікаціями, дотичних розглядуваного часу.

Пам'ятки даної групи, фігурували в археологічній літературі зламу XIX–XX ст. в категорії «випадкових знахідок», за винятком розкопок М. Ф. Біляшівського на Княжій Горі та окремих археологічних робіт під керівництвом В. В. Тарнавського у Пекарях. Однак, власне науковий етап вивчення пам'яток доби бронзи Канівщини розпочинається 1876 р., коли під керівництвом Д. Я. Самоквасова розкопується група курганных могильників на лівому березі р. Росави між сс. Яблунів та Гамарня (Самоквасов 1878, с. 115–118; 222). Постанова питання про зв'язки даного куща поселень із його округою допоки представлена окремими згадками у звітах та роботах М. М. Бондаря, І. І. Артеменка та Т. С. Пассек.

Курганні групи досліджені Д. Я. Самоквасовом розташовувалися на північ та південь від села Гамарня – одна їх частина на плато над долиною р. Росави (Яблунівська група), а інша – на берегових дюнах (Гамарнинська група) (Самоквасов. С. 8–10, с. 117). Матеріали обох частин представляють поховання доби бронзи, скіфського та давньоруського часу. Усі кургани, згідно свідчень самого дослідника розорені та пограбовані. Опис та характер знайдених речей наштовхує на думку про розташування молодших поховань скіфського та давньоруського часу над горизонтами поселень енеоліту-ранньої бронзи. Незважаючи на відносний незначну кількість поховального інвентарю та його скупої опис, це можливо пояснити тим, що місцевість історично розорюються під с/г угіддя із II чверті XIX ст., оскільки поруч курганів, приміром біля № 3, селянами згодом були знайдені декілька речей, зокрема, ймовірно депонат із «сокирками», з якого дослідник отримав лише «масивний товкач», яка радше всього була зернотеркою. Примітна риса полягає у тому, що всі 7 курганів Гамарнинської групи є парними похованнями із невеликою кількістю інвентаря. Тілопокладання здійснене в притаманних ранній бронзі в протилежних напрямках або скорчено, декотрі з вохрою. Серед інвентаря власне самої Гострої Могили у Яблунівській групі (курган № 1) згадується знахідка фаянсового

скарабея, поруч із уламками кремневих виробів – ножів на пластинах, наконечників стріл та окремих керамічних уламків, частина з яких відповідає, висновуючи з опису, нагадують матеріали бабинського часу. Спостереження Д. Я. Самоквасова також доповнюються повідомленнями, зібраними В. Б. Антоновичем, про «розсипи» кремневих стріл та списів разом з 2 кам'яними сокирами на дюнах лівого берегу Росави поруч з Гамарнею та 1 аналогічної знахідки з Конончі (Антонович 1895, с. 99-100). Однак, наявність подібних окремих несистематизованих даних про пам'ятки ранньої бронзи за окресленими М. М. Бондарем межами наразі актуалізуються у зв'язку із новими розвідковими візуальними оглядами зі збором підйомного матеріалу та шурфовок на окремих ділянках.

Вперше теза про наявність округи Канівського гнізда з тимчасовими стоянками або короткотривалими сезонними поселеннями, зробив на підставі розвідок Т. С. Пассек та Я. П. Прилипка та власних спостережень, висунув М. М. Бондар (Бондарь, 1974, с. 13). На думку дослідника вони мали сезонний або тимчасовий характер, пов'язаний з провідною роллю скотарства середньодніпровців (Бондарь, 1972, с. 121-122).

Окрім досліджених Д. Я. Самоквасовим курганних груп, належність курганів крупних розмірів, розташованих на лівому березі р. Росави доби бронзи відзначив у своїх спостереженнях Бобринський (Бобринский, 1902, с. 107). Відсутність поховань бронзи в межах правобережної Канівської групи пам'яток, за винятком одного на Бабиній Горі (Березанская и др. 1987, с. 19, 22; Лысенко С. Д., 2003) зовсім не відображає потенційну кількість населення, оскільки великий керамічний комплекс Канівського куща, представлений практично всіма типами кухонного та столового посуду (Артеменко 1967, с. 13-22).

Уже в звіті 1945 р. Т. С. Пассек відзначає, посилаючись на польові дослідження В. В. Хвойки, В. Тарновського, М. Ф. Біляшівського та Д. Я. Самоквасова, що більшість відомих на той час поховань середньодніпровської культури походять саме з Канівщини (Пассек 1945, с. 3). На думку І. І. Артеменко, яку також підтримав М. М. Бондар, матеріали Гамарнинської групи належать саме СК (Артеменко, 1967, С. 5; Бондарь, 1974; с. 166). Говорити про наявність матеріалів доби бронзи дозволяють також опубліковані В. В. Хвойкою відомості про його дослідження одного з двох курганів у Конончі. Опис поховального інвентаря та обряду одного із курганів досліджених ним, вказує на наявність колективного поховання доби ранньої бронзи (Хвойко, 1904, с. 23).

Тим не менш, згодом, при обстеженні Замкової Гори та прилеглої до неї місцевості загоном під керівництвом Т. С. Пассек, матеріали доби бронзи не виявлено. Судячи зі звіту, дослідниця відзначає не досліджуваний В. Хвойкою 1900 р., а розташований на північ у бік плато курганний могильник на північ від поселення (*Авт. – наразі візуально простежується три витягнуті підняття*), який з обачністю відносить до скіфського часу (Пассек 1945, с. 30).

Утім сумнів у приналежності описаного поховання дорослого з дитиною на Замковій горі, включно з повідомленнями В. Б. Антоновича та Д. Я. Самоквасова наводять на думку, що поховання належало доби ранньої бронзи. На сьогодні же, під час візуального огляду Замкової Гори та плато на північ від Конончі цьогоріч були виявлені на місці сучасного кладовища керамічні уламки пізньотрипільського та давньоруського часу; однак керамічний матеріал на плато, вздовж путівця, що сполучає сс. Гамарня та Хмільна, характер підйомного матеріалу повністю змінився і був представлений винятково кам'яними знаряддями.

У зв'язку з можливою приналежністю курганного могильника до середньодніпровської культури особливого значення набувають матеріали доби бронзи в околицях с. Бабичі, яке оглядалося 1965 р. розвідковою групою Канівської первісної експедиції КДУ. Однак, з невідомих причин, М. М. Бондар не приєднував виявлені матеріали до Канівської групи, хоча зазначив наявність артефактики ранньої бронзи (Бондарь 1974, с. 7). Наразі, судячи з концентрації підйомних матеріалів сучасних розвідок, гадаємо можливим припустити, що попередніми дослідниками вони були виявлені саме в урочищі Базарище. Останнє тягнеться вздовж лівого берега р. Росава, обмежене зі сходу мостом автодороги Р10, що ділить навпіл с. Гамарня, та лісом на заході.

На цій місцевості виявлено щонайменше три культурних пласти – доби бронзи, скіфського та давньоруського часів. Специфіка концентрації підйомних матеріалів дозволяє говорити про умовні межі кожного з них, які частково перекривають один одного. Поселення доби бронзи одержало назву урочище Базарище-І. Збір підйомного матеріалу та шурфувань 2020, 2021 та

2024 вказує на те, що воно займає західну частину місцевості – на двох піщаних дюнах, розділених майже посередині великим дюнним видувом, що має назву «Змив» серед місцевого населення. Західна частина поселення поросла лісом. Матеріали Базарища-І здебільшого представлені фрагментованими уламками кераміки. Декотрі з них орнаментовані. Судячи зі зборів підйомного матеріалу та шурфувань, приблизні межі поселення доби бронзи пролягають по лінії Північ-Захід-Захід поруч із ґрунтовою дорогою, що сполучає сс. Гамарня та Бабиці та в західній частині проходить сосновим бором, а південно-східна частина вздовж лівого берега р. Росави, на протилежному боці якої розташоване трипільське поселення Вітряки етапу VII-СІ.

На Базарищі-І під час розвідки 2021 р. в різних місцях урочища було закладені 4 шурфи, які втім не виявили атрибутивних знахідок; в основному дрібні фрагменти, що за характером тіста близькі до ранньої бронзи фіксувалися на глибині 0,25-0,50 м. Однак, в основному керамічний комплекс підйомних зборів представлений уламками середнього розміру, окремі з яких орнаментовані.

Неорнаментовані дрібні уламки виготовлені здебільшого з місцевої глини, що містить значну жорстку з місцевих силікатних мінералів. Уламок придонної частини округлодонного посуду вираженого брунатного кольору із різким ребристим переходом з внутрішнього боку. Виготовлений з місцевої глини з високим вмістом жорстких шпатових та слюдових мінералів, лінійно-джгутовим способом, та має сліди залощення. Діапазон товщини коливається у межах від 1,1 до 1,7 см. Інший уламок горла трикутної форми із вертикально спрямованими зачосами, ймовірно широкогорлого посуду завтовшки 1,0-1.2 см із вираженим «двошаровим зламом». Також, примітним є фрагмент бабинського типу із складною композицією горизонтального та сполученого з ним скісного поясів, який зсередини має жолоби, залишені твердим предметом. Серед одержаного матеріалу з шурфів, вирізняється уламок з орнаментом, близьким до типу І підтипу Ів згідно М. М. Бондаря та близький до культурного пласту урочища Приліз-Селища ІІ (Бондарь 1974, С. 59). Єдиний уламок стінки столової посудини близький до матеріалів Селища-ІІ, 0,85 см завтовшки, ймовірно тонкостінної чаші темно-брунатного кольору. Композиція орнаменту містить з лініями, що звужуються ближче до дінця та щільними обабічними рядами шнурових відбитків, схожий на фрагменти підйомних матеріалів з гори Московки, зібраних Т. С. Пассек та один із уламків ІІ типу ІІ групи Канівської групи пам'яток із Селища за М. М. Бондарем (Пассек, 1949, Рис. 1; Березанська, 1960, с. 49, 50 Рис. 2.10).

Окрім вищезазначених пам'яток ранньобронзової доби, на південь від палеолітичної стоянки Межиріч, у межах села під час першої розвідки в урочищі Петельчиківський куток 2023 р. на площі 50 м², обраній для огляду було виявлене багатошарове поселення. На місці, де концентрувалися дрібні луски кременю та кераміки, був закладений шурф розмірами 0,5х0,6 м. Відкрита стратиграфічна послідовність складалася з порушеного гумусованого шару завглибшки 0,0-0,2 м, нижче якого до глибини 0,4 м слідував змішаний передматериковий ґрунт, що змінився на глибині 0,4-0,6 м стерильним піщаним шаром (Шидловський та ін., 2023). Культурний пласт залягав в межах перших двох шарів та складався з дрібних кременевих лусок і керамічних фрагментів, які були віднесені до неоліту.

Однак, проведена влітку 2024 р. розвідка, що охопила територію 950 м², серед іншого дозволила виявити уламок денця із 4 тонкими горизонтальними лініями, з яких дві розташовані один до одного під кутом 45 розміщені посередині та уламок стінки трикутної форми, що має вертикальні, скісні зачоси, ідентичні аналогам якому відомі з неопублікованих матеріалів колекції Пилипенкової Гори, що зберігаються на кафедрі музеєзнавства та археології КНУ імені Тараса Шевченка. Незважаючи на одиничність знахідки «двошаровий» характер випалу може говорити на користь того, що знайдений уламок був принесений з Канівської групи пам'яток, на користь чого говорить також товщина описаної знахідки, яка становить 0,9 см із незначним збільшенням 1 мм на місці горизонтального зачосу.

Обстеження прилеглої долини р. Рось в обраному районі проводилися також поруч із с. Лука. Околиці села оглядалися експедицією Михайла Петровича Кучери 1974 року (Кучера М. П. 1974), серед яких також наявні одиничні неатрибутивні керамічні уламки доби бронзи. Упродовж першої розвідки 2021 р., на місці оголення зруйнованого лівого берегу р. Рось біля с. Лука здійснювалась зачистка оголених культурних шарів неоліту та передскіфського часу. Візуальне обстеження місцевості поруч та продовжена на тому самому місці зачистка 2024 року підтвердила приналежність більшості матеріалів до чорноліської культури.

Окрім того, розвідкою місцевого урочища Могилки, були знайдені окремі фрагменти доби бронзи. Поруч із зачисткою знайдено 2 уламки – 1 денця та 1 стінки. Орнамент останнього уламка із Луки, що знаходить прямі аналогії матеріалам Пилипенкової Гори та розкопів «Г» та «З» Ісковщини, виготовлений з очищеною глини та має типовий «двошаровий» випал. Забарвлення уламка насичено брунатного кольору; зсередини помітне слабковиражене лінійне загладження у вигляді 7 неглибоких широких пасм, одне з яких перетинає уламок зліва направо. Ззовні орнамент має перехресний шнуровий орнамент, що складається з 8 неглибоких широких поздовжніх шнурових ліній та 3 скісних, які перетинають горизонтальні справа наліво.

Також, поруч із оголенням культурного шару, на якому проводилася зачистка 2021 та 2024 рр., привертає увагу виявлений за декілька метрів від неї уламок половини дінця об'ємного горщика із довжиною 9,8 см між найбільш віддаленими краями та ймовірно реконструйованим діаметром 10, 5-10,7 см, що має порівняно менший вміст жорстви та знаходить собі аналогії у подібних денцях Ісковщини та Селища-ІІ.

Матеріали розвідок продовжують оброблюватися автором публікації. Невелика кількість придатних для культурної атрибуції знахідок наразі дозволяє не дозволяє сформувати порівняльні хронологічні колонки. Наразі варто відмітити, що головна відмінність уламків знайдених впродовж розвідок останніх років за межами Канівського гнізда вбачається у слабо виражені або практично відсутні пасмові загладження зсередини посудин. Таким чином, можливо припустити, що округа Канівського гнізда пам'яток займала не тільки лівий берега Дніпра, тезу про наявність якої висунув М. М. Бондар, але також сягала доволі значної території, значно західніше поселення в урочищі Дубрівка біля с. Хутір-Хмільна. Однак, точне з'ясування цього питання можливе тільки за проведення розкопок на згаданих пам'ятках.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: Типографія М. Г. Волчанинова.
- Артеменко, И. И. 1987. Связи племен среднеднепровской культуры. В: Артеменко И. И. (отв. ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6-16.
- Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Березанська, С. С. 1966. Деякі питання історії Середнього Подніпров'я за доби ранньої бронзи. *Археологія*, XX, с. 47-57.
- Березанська, С. С., Бондар, М. М. 1964. Поселення епохи ранньої бронзи в Каневі. *Археологія*, XVII, с. 170-178.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смьла*. Т. III. Дневники раскопок 1889-1897 гг.
- Бондарь, М. М. 1974. *Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы*. Киев: Вища школа; Киев: Издательство при КГУ.
- Бондарь, Н. Н. 1972. К вопросу о характере хозяйства племен Среднего Поднепровья в эпоху ранней бронзы. В: Артеменко, А. А. (ред.). *XV Наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України)*. Одеса.
- Кучера, М. П. 1974. *Отчет о разведке городищ в Среднем Поднепровье в 1974 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1974/6.
- Лысенко, С. Д. 2003. Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина гора – Дедов шпиль у с. Бучак под Каневом. 2003. *VITA ANTIQUA*, 5-6. с. 60-71.
- Пассек, Т. С. 1945. *Отчет о работах Поросского отряда в 1945 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1945/4.

- Пасек, Т. С. 1945. Пороська археологічна експедиція 1945 року. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 222-236.
- Пасек, Т. С. 1949. Селище епохи бронзи в районі г. Канева. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 25, с. 42-47.
- Самоковасов, Д. Я. 1878. *Могилы русской земли*. Москва: Синодальная типографія.
- Хвойко, В. В. 1904. *Раскопки в области Трипольской культуры*. Санкт-Петербург: Типографія И. Н. Скороходова.
- Шидловський, П. С. 2023. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріч та розвідкові дослідження на території Канівської ОТГ у 2023 р.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
-

Artem Dergai,
Postgraduate Student, Department of Museology and Archaeology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE LIFT MATERIALS FROM KANIV REGION IN THE LIGHT OF PREVIOUS RESEARCH

The materials of Bronze Age from Kaniv district have been known from the last quarter of the 19th century. Albeit, the borders of Serednyodniprovska Corded culture one as well as its synchronic surroundings were not proven regularly. This sheet dedicated to regard the last field reconnaissance in connection to the previous studying of the sites. Author have regarded the most attributive specimens according to the approximate analogues from Kaniv sites group.

Keywords: Bronze Age, Corded Ware Culture, Kaniv district, Mezhyrich, ceramic complex